

Μ ΤΕΤΡΆΔΙΑ μουσειολογίας

ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ICOM

- Είναι τα μουσεία βέβηλα; ■ Μουσεία σε μνημεία ■ Χαρτογραφώντας αξίες στα μουσεία ■ Το Μουσείο Περιβάλλοντος Στυμφαλίας ■ Σχεδιασμός συστημάτων αποθήκευσης ■ Οικογένειες στο Μουσείο ■ Ανοιχτή πρόσβαση μέσω νέων τεχνολογιών σε πολιτιστικό περιεχόμενο ■ Μουσεία, το νόημα των αντικειμένων και η δύσκολη κληρονομιά ■ Η «Κινητικότητα των Συλλογών»

Είναι τα μουσεία βεβήλα; Ανθρώπινα κατάλοιπα σε ανθρώπινα χέρια

Ντέλια Τζωρτζάκη

Η Ντέλια Τζωρτζάκη είναι αρχαιολόγος-μουσειολόγος, μόνιμος υπάλληλος της Διεύθυνσης Μουσείων, Εκθέσεων και Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων του ΥΠ.Π.Ο.Τ. Από το 1993 διδάσκει Μουσειολογία, ενώ έχει εργαστεί σε μουσεία και πολιτιστικά ιδρύματα του ιδιωτικού τομέα καθώς και στο Πανεπιστήμιο Roskilde της Δανίας επί σειρά ετών. (dtzortzaki@hotmail.com)

Ιστορικά, τα ανθρώπινα κατάλοιπα έχουν λειτουργήσει ως μαγικά σύμβολα προστασίας και ίασης αλλά και ως επιστημονικά δεδομένα. Το ανθρώπινο σώμα μετά το θάνατο ανήκει σε έναν κόσμο χωρίς μαρτυρία. Ο φόβος και το δέος που απορρέουν από την έλλειψη βεβαιοτήτων για το νεκρό αλλά και η δύναμη που αποκτά ο «διαχειριστής» του νεκρού σώματος δημιουργούν όχι μόνο ποικίλα πλαίσια χρήσης και κώδικες ανάγνωσης των ιχνών αλλά και σφοδρές κοινωνικές αντιστάσεις που τα μουσεία καλούνται συχνά να χειριστούν. Είτε είμαστε ακραιφνείς οπαδοί της έρευνας μέσω των ανθρώπινων καταλοίπων είτε πρεσβεύουμε τον επαναπατρισμό και την εκ νέου ταφή τους, είτε αναλύουμε, αποδομούμε, αναστοχαζόμαστε κριτικά και ερμηνεύουμε, ένα είναι μάλλον σίγουρο: τα ανθρώπινα κατάλοιπα δημιουργούν συνειρμούς ως προς τα μεταφυσικά, κάτι που καθιστά τις συζητήσεις γι' αυτά, τη δημόσια έκθεσή τους, τις νομοθετικές ρυθμίσεις και κάθε είδους χρήση και διαχειριστική πράξη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες. Τα νεκρά σώματα, περισσότερο από άλλα μουσειακά αντικείμενα, μιλούν για το παρόν που τα κρίνει.

1. Σκέψεις για τη βεβήλωση

Κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών παραδόσεων του ακαδημαϊκού έτους 2005-2006 στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών επισκεφθήκαμε με τους φοιτητές την έκθεση «Ελεύθερα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη» στο Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ήταν η πρώτη μας συνάντηση εκείνο το εξάμηνο, όπου επρόκειτο να εισάγουμε και να ασχοληθούμε αποκλειστικά με τη σπουδή των ανθρώπινων καταλοίπων, στο πλαίσιο του μαθήματος *Η Εξέλιξη του Ανθρώπου*. Στη συζήτηση που ακολούθησε, μια φοιτήτρια είπε ότι η έκθεση ανθρώπινων σκελετών υπερέβαινε το όριο του επιτρεπτού, ως προς τι μπορεί ένα μουσείο να εκθέτει και τι όχι. Ιεροσυλία, βεβήλωση, έλλειψη σεβασμού προς τους νεκρούς αλλά και προς τους επισκέπτες ακούστηκαν στην κουβέντα μας. Μου έκανε εντύπωση η αντίδρασή της. Παρότι το ζήτημα των ανθρώπινων καταλοίπων δεν είχε ακόμη αποτελέσει αντικείμενο συστηματικής μελέτης διεθνώς, εκτός από ορισμένες νομοθετικές ρυθμίσεις στην Αμερική και τη Βρετανία κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, η φοιτήτρια έθεσε αυθόρμητα, ως προσωπική αντίδραση, το πλαίσιο των ηθικών, επιστημονικών και αξιακών αρχών –και διλημμάτων- που διέπουν τις σύγχρονες αντιλήψεις για τη διαχείριση των ανθρώπινων καταλοίπων στα μουσεία. Μια που η «βεβήλωση» τέθηκε ως κεντρικός προβληματισμός, ας ξεκινήσουμε από κει.

Στο «Εγκώμιο της Βεβήλωσης» ο Agamben ορίζει τη βεβήλωση ως την εξάλειψη του διαχωρισμού μεταξύ της σφαίρας των ανθρώπων και της σφαίρας των θεών. Αυτή η προσέγγιση της έννοιας της βεβήλωσης ορίζει ότι, αν καταργηθεί η απόσταση μεταξύ αυτών των δύο αυστηρά καθορισμένων περιοχών, τότε ό,τι παραδοσιακά ανήκει στους θεούς, όπως το σώμα μετά το θάνατο, γίνεται αντικείμενο βεβήλωσης, καθώς περνάει σε ανθρώπινα χέρια. Στην πολιτική σκέψη του Agamben, η βεβήλωση δεν είναι αρνητική πράξη, πράξη έλλειψης σεβασμού και καταπάτησης ορίων.

Είναι αντίθετα πράξη συνειδητή, στοχευμένη και επαναστατική, διότι αυτή ακριβώς η καταπάτηση των ορίων επιτρέπει στα πράγματα να μην εγκλωβίζονται σε δεδομένες χρήσεις αλλά αενάως να διαφεύγουν εξουδετερώνοντάς και απενεργοποιώντας τις παλιές χρήσεις. «Γιατί βεβήλωση», διευκρινίζει ο Agamben «δεν σημαίνει απλώς ακύρωση ή εξάλειψη των διαχωρισμών, αλλά εκμάθηση μιας νέας χρήσης τους, ενός τρόπου να παίζουμε μαζί τους» (Agamben 2006, σ.143). Η αλλαγή της χρήσης αποτελεί κομβικό σημείο στην άποψη αυτή. Είναι η ριζοσπαστική απάντηση στην εξουσία (με την ευρύτερη έννοια των σχέσεων δύναμης), η οποία παγιώνει τα σύμβολά της και τα χρησιμοποιεί ως νομιμοποιητικά επιχειρήματα.

Επομένως τα μουσεία είναι βεβήλα. Όχι όμως επειδή καθλώνουν την έννοια της βεβήλωσης στο μεταφυσικό πλαίσιο της παραδοσιακής ηθικολογίας και επιχειρηματολογίας (έλλειψη σεβασμού, διατάραξη του ύπνου των νεκρών, προσβολή του επισκέπτη) αλλά επειδή καταρχήν αναζητούν τρόπους διαχείρισης των ανθρώπινων καταλοίπων, οι οποίοι προϋποθέτουν την «κοινοχρηστία» των αντικειμένων αυτών. Αναζητούν νέες χρήσεις που οδηγούν σε νέους σκοπούς. Βέβαια ο συγγραφέας του Εγκωμίου δεν θα συμφωνούσε καθόλου με το συμπέρασμα αυτό. Στη δική του λογική, το Μουσείο (με κεφαλαίο Μ) ως απότοκο του ώριμου κάπιταλισμού καταργεί οποιαδήποτε δυνατότητα χρήσης, άρα και οποιαδήποτε δυνατότητα βεβήλωσης. Ακολουθώντας την παράδοση της Σχολής της Φραγκφούρτης και ειδικότερα του Benjamin περί *εκθετικής αξίας* ο Agamben βλέπει στα μουσεία τον απόλυτο, πολιτικό διαχωρισμό ανάμεσα στο αντικείμενο/έκθεμα και στο θρησκόληπτο καταναλωτή/τουρίστα. Λέει λοιπόν χαρακτηριστικά:

Στη μαρξική αντίθεση μεταξύ αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας, η εκθετική αξία παρεισφραδίζει ως τρίτος όρος ο οποίος δεν μπορεί να αναχθεί στους δύο πρώτους. Δεν είναι αξία χρήσης, γιατί ό,τι εκτίθεται, ως τέτοιο, δεν επιδέχεται χρήση, απωθεί τη σφαίρα της χρήσης, της διαφεύγει. Δεν συνιστά ανταλλακτική αξία, γιατί επ' ουδενί δεν μετρά μια εργατική δύναμη (Agamben 2006, σ.148).

Ταυτίζει επομένως ο συγγραφέας τα μουσεία με την εκθετική τους λειτουργία κι αυτή τη λειτουργία με το Αβεβήλωτο, ήτοι την κατανάλωση τουριστικών εμπειριών θεάματος που στριφογυρίζουν στο κενό και δεν έχουν ως σκοπό την πραγματική χειραφετητική εμπειρία του βιώματος. Μπορούμε βεβαίως κι εμείς να μην συμφωνήσουμε με την πολεμική του, εφόσον πια ξέρουμε ότι τα μουσεία είναι κάτι πολύ ευρύτερο από

εκθέσεις αντικειμένων. Έχουν ιστορικό λόγο ύπαρξης, αποτελούν συστήματα ερμηνείας του κόσμου και προτείνουν την ανθρώπινη εμπλοκή με πολλούς και ποικίλους τρόπους. Έτσι λοιπόν, όπως κάθε κοινωνικό πεδίο, είναι και τα μουσεία πεδία σχέσεων σε μόνιμη ροή και όχι τόποι απόλυτων διαχωρισμών.

Κατά συνέπεια, αυτό που φαίνεται να μας χρησιμεύει στη συζήτηση περί βεβήλωσης είναι η διερεύνηση του τρόπου και του σκοπού, όπου πραγματοποιείται η κοινοχρηστία των ανθρώπινων καταλοίπων. Αν τα κατάλοιπα φεύγουν από τάφους, νοσοκομεία και ιατροδικαστικούς πάγκους, άγνωστους νεκρούς και θύματα πολέμου και πάνε σε μουσεία, ποιοί είναι οι όροι βάσει των οποίων μετακινούνται, ποιοί τους θέτουν και πώς αλλάζουν; Το ερώτημα αυτό επιτρέπει τον αναστοχασμό και την κριτική μελέτη των σύγχρονων κοινωνιών. Διατυπώνει δηλαδή την ιστορική, ανθρωπολογική και πολιτική διάσταση του θέματος της απόκτησης, διατήρησης και δημόσιας έκθεσης καταλοίπων.

Ας ξεκινήσουμε οριοθετώντας το πεδίο έρευνας.

2. Τι εννοούμε με τον όρο «ανθρώπινα κατάλοιπα»;

Ως ανθρώπινα κατάλοιπα ορίζονται τα εξής:

- *Οστεολογικό υλικό* (σκελετός ολόκληρος ή μέρος του, μεμονωμένα κόκκαλα ή θραύσματα, δόντια)
- *Μαλακοί ιστοί* που διακρίνονται σε συνδετικούς ιστούς (τένοντες, χόνδροι, δέρμα, λίπος κλπ.) και σε μη συνδετικούς ιστούς (μύες, νεύρα, αιμοφόρα αγγεία) καθώς και σε όργανα
- *Αίμα*
- *Έμβρυα*
- *Νύχια και μαλλιά*¹
- *Δείγματα ιστού για μικροσκοπική εξέταση* (slide preparations)
- *Αντικείμενα* από τις παραπάνω κατηγορίες, μάρτυρες της ανθρώπινης δεξιότητας που μπορεί να περιλαμβάνουν και υλικά μη προερχόμενα από ανθρώπινα σώματα
- *Έργα τέχνης* κατασκευασμένα από σωματικά υγρά και μαλακούς ιστούς²
- *Νεκρά σώματα αρχαία και σύγχρονα* (π.χ. αιγυπτιακές μούμιες, Άνθρωποι των Βάλτων: Bog people στη Β. Ευρώπη, ιατροδικαστική έρευνα)
- *Απολιθωμένα ή ημι-απολιθωμένα ανθρωποειδή*

¹ Στη Βρετανία, το βασικό νομοθετικό κείμενο για την προστασία του ανθρώπινου ιστού (Human Tissue Act, 2004, βλ. Παράρτημα και βιβλιογραφία) δεν περιλαμβάνει στα ανθρώπινα κατάλοιπα νύχια και μαλλιά.

² Βλ. DCMS: 9

που αποτελούν προδρομικά είδη στην εξελικτική αλυσίδα του ανθρώπου.

Σύμφωνα με το Μουσείο του Μάντσεστερ, το οποίο ανήκει στο Πανεπιστήμιο του Μάντσεστερ και ενεργοποιείται ιδιαίτερα προς την κατεύθυνση διαχειριστικών και ηθικών ζητημάτων σχετικά με τα ανθρώπινα κατάλοιπα, το υλικό ανήκει στην ευρύτερη τάξη του *Homo Sapiens*.³ Ταξινομείται ανάλογα με την ηλικία και τη γεωγραφική του προέλευση στους επιστημονικούς κλάδους της Αρχαιολογίας, της Αιγυπτιακής Ιστορίας, της Φυσικής Ανθρωπολογίας (ειδικότερα ο τομέας της Ζωολογίας), της Πολιτιστικής Ανθρωπολογίας και της Παλαιοντολογίας. Κατά συνέπεια, αντίστοιχο υλικό απαντάται σε συλλογές μουσείων Αρχαιολογίας, Ανθρωπολογίας, Φυσικής Ιστορίας, Ιατρικής.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η βιβλιογραφία αλλά και τα περισσότερα κείμενα συλλεκτικής πολιτικής των μουσείων επικεντρώνονται στις προαναφερθείσες επιστήμες και δεν αναφέρονται καθόλου σε μουσεία τέχνης, και μάλιστα σύγχρονης τέχνης. Το θέμα των αντικειμένων σύγχρονης τέχνης, στα οποία χρησιμοποιούνται ανθρώπινα κατάλοιπα, είναι παραγνωρισμένο, καθώς θεωρείται αυτόνομο από τους προβληματισμούς που διέπουν τη διαχείριση συλλογών στα μουσεία. Στο παρόν άρθρο, παρουσιάζω τρέχοντες προβληματισμούς σχετικά με τη συλλογή, διατήρηση και έκθεση καταλοίπων, με έμφαση στη δεκαετία από το 2000 κι έπειτα, στέκομαι όμως και στο θέμα των έργων σύγχρονης τέχνης θέτοντας το εξής ερευνητικό πλαίσιο:

Αν για τα αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά μουσεία που αποτελούν και τον κύριο όγκο μουσείων με ανθρώπινα κατάλοιπα τα ερωτήματα που αφορούν στη συλλογή και διαχείρισή τους εδράζονται σε ζητήματα ταυτότητας, δηλαδή ποιά είναι αυτό το αντικείμενο, από πού προήλθε, από τι χέρια πέρασε, ποιά ήταν η αρχική του χρήση, πώς παρουσιάζεται σε μας, ποιος νομιμοποιείται να το κατέχει κλπ., ποιά θα ήταν τα αντίστοιχα ερωτήματα για τα μουσεία τέχνης; Με βάση τη συζήτηση που κάναμε προηγουμένως περί βεβήλωσης, ποιοί είναι οι όροι κοινοχρηστίας για τα μουσεία «υλικού πολιτισμού» και ποιοί οι όροι για τα μουσεία σύγχρονης τέχνης; Γιατί υπάρχει ένας τέτοιος διαχωρισμός; Αν κοινοχρηστία στα μουσεία είναι ου-

3. Βλ. ιστοσελίδα του Μουσείου. Δεν γίνεται μνεία στα νύχια, αναφέρεται όμως ότι τα μαλλιά συμπεριλαμβάνονται στις συλλογές ανθρώπινων καταλοίπων. Για τον πλήρη κατάλογο των συλλογών ανθρώπινων καταλοίπων στο Μουσείο βλ. PDF (fileupload-maxi0mb,131907,en.pdf) στη σχετική ιστοσελίδα.

σιαστικά η διεύρυνση του ερμηνευτικού πλαισίου, η σύνδεση με τις κοινωνικές διαδικασίες και το άνοιγμα στη σκέψη, ώστε να ξεφύγουν τα μουσεία από την αντικειμενοκεντρικότητα που ανακυκλώνει την πληροφορία αυτοαναφορικά, άρα παράγει και διαιωνίζει το Αβεβήλωτο, έχουν τα μουσεία σύγχρονης τέχνης επιθυμία και πρόθεση να κινηθούν προς αυτήν την κατεύθυνση; Ας τεθεί το πλαίσιο αυτό ως αφορμή ευρύτερου διαλόγου με σκοπό την έρευνα πεδίου στα μουσεία σύγχρονης τέχνης, την αξιολόγηση των διαχειριστικών πρακτικών αλλά και των αντιδράσεων τόσο των επιμελητών όσο και των επισκεπτών.

3. Ο δρόμος προς τα μουσεία

Τα ανθρώπινα κατάλοιπα ως αντικείμενα (περι)συλλογής αίρουν την καταγωγή τους από τα λείψανα αγίων στις μεσαιωνικές εκκλησίες της Δύσης. Κατά τη διάρκεια των νεότερων χρόνων απέκτησαν νέες ειδικές σημασίες, καθώς μεγάλος όγκος ανθρωπολογικού και εθνογραφικού υλικού από τις πρώην αποικίες άρχισε να συρρέει στην Ευρώπη. Αρχικά, ανθρώπινα κατάλοιπα ασυνήθιστα, ενδεικτικά δυσμορφιών και τερατογενέσεων (κόκκαλα γίγαντα, έμβρυα με δύο κεφάλια κλπ.) εμφανίστηκαν στις πρώτες συλλογές «αξιοπεριέργων» αντικειμένων (cabinets de curiosité) του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνα στην Ιταλία. Στους χώρους αυτούς που θεωρούνται σήμερα πρόδρομοι των μουσείων της νεωτερικότητας, τα νεκρά σώματα ή μέρη τους αποτελούσαν, μαζί με άλλα αντικείμενα της φύσης και της ανθρώπινης δραστηριότητας, αναπαραστάσεις του μακρόκοσμου και «θέατρα» του κόσμου, του σύμπαντος, της ολότητας. Στο μυαλό του αναγεννησιακού συλλέκτη όλα τα αντικείμενα συνδέονταν μεταξύ τους με σχέσεις αλληγορίας και μαγείας ως συνέχεια μεσαιωνικών αλχημικών πρακτικών και πίστewν. Κείμενα «μάγων» όπως του Giordano Bruno και του Marsilio Ficino τεκμηριώναν μέσα από απόλυτα συνειρμικό και για τα δικά μας μάτια χαστικό λόγο, την ανυπαρξία του κενού στον κόσμο, ένα στοιχείο που οπτικοποίησαν οι πρώιμες συλλογές βάζοντας αντικείμενα παντού στους τοίχους και το ταβάνι των μικρών αυτών εκθετηρίων αξιοπεριέργων αντικειμένων.⁴ Βόρεια από τις Άλπεις σε πόλεις της Γερμανίας, σκελετοί δολοφόνων εκτί-

4. Περί της ανυπαρξίας του κενού και της σύνδεσης ψυχής και ύλης βλ. Bruno 2011, σ. 37. Η μελέτη των ανθρωπιστών φιλοσόφων του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα έχει συνδεθεί άμεσα τις τελευταίες δεκαετίες με τη διερεύνηση του αναπαραστατικού συστήματος των cabinets de curiosités που ως τη δεκαετία του 1980 θεωρούνταν εντελώς ανεξήγητοι, ιδιοσυγκρασιακοί, χωρίς δομική ειρμό και νόημα, χώροι (Hooper-Greenhill 1992, σ. 79).

θεντο σε γκροτέσκες πόζες εξάπτοντας τις αισθήσεις και προκαλώντας το δέος και την περιέργεια (Bennett 1995, σ. 79). Παράλληλα σκηνές ανατομίας απεικονισμένες σε ζωγραφικούς πίνακες μπαρόκ αλλά και τα ίδια τα θέατρα ανατομίας που αναπτύσσονται στα πανεπιστήμια κατά τον 16^ο αιώνα πιστοποιούν το ενδιαφέρον για την παρατήρηση του σώματος, των οργάνων και των λειτουργιών τους. Από το 17^ο αιώνα κι έπειτα τα ανθρώπινα κατάλοιπα ακολούθησαν τις νέες θεολογικές και επιστημονικές αντιλήψεις. Πήραν τη θέση τους στους ταξινομικούς πίνακες (taxonomic tables) του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, όπου με βάση τα εξωτερικά μορφολογικά χαρακτηριστικά τους υπόκειντο σε σχολαστική παρατήρηση, προκειμένου να φανεί η ποικιλομορφία της θείας δημιουργίας.⁵ Εκεί, όμως, που ιστορικά τα ανθρώπινα κατάλοιπα αποκτούν μεγάλη βαρύτητα, επιστημονική και πολιτική, είναι προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Η δημοσίευση της θεωρίας του Δαρβίνου στο έργο του *Η Καταγωγή των Ειδών* (1859) προκάλεσε αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος με βαθιά επίδραση στα μουσεία και τις εκθέσεις. Η θεωρία της εξέλιξης για τα έμβια όντα τροποποίησε τις πρακτικές συλλογής, ταξινόμησης και έκθεσης των αντικειμένων του υλικού πολιτισμού. Κυριότερο παράδειγμα εφαρμογής της δαρβινικής θεωρίας στον τομέα αυτό αποτελεί το έργο του συλλέκτη Augustus Henry Pitt Rivers, *Η Εξέλιξη του Πολιτισμού*.⁶ Ο Pitt Rivers προσπάθησε να αποδείξει τη σταδιακή πρόοδο της ανθρώπινης παραγωγής τέχνηρων από την παλαιολιθική εποχή έως τα σύγχρονά του χρόνια συλλαμβάνοντας ένα σχήμα ομόκεντρων κύκλων και τοποθετώντας τα αρχαιότερα δείγματα στο κέντρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, επιχειρήσε να αποδείξει με απτές, υλικές μαρτυρίες την ευρωκεντρική διάσταση του πολιτισμού και την ανωτερότητα της λευκής φυλής. Παράλληλα, η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου οδήγησε σε έντονο ενδιαφέρον για σκελετικό υλικό. Σε συνδυασμό με τις ρατσιστικές θεωρίες του H. S. Chamberlain στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αναπτύχθηκε η ανθρωπομετρία και η κρανιομετρική ως αποδεικτικά

της πορείας της ανθρώπινης ιστορίας από τα πρωτόγονα στα ανώτερα είδη. Χιλιάδες τάφοι συλλήθηκαν στις αποικίες των Ευρωπαίων και Αμερικανών προκειμένου να βρεθεί το ανάλογο ερευνητικό υλικό, γεγονός που επιχειρήσε να διορθώσει η σύγχρονη νομοθεσία των τελευταίων δύο τελευταίων δεκαετιών. Ανθρώπινα κατάλοιπα δίνονταν ως δώρα από φυλάρχους σε Ευρωπαίους ηγέτες, ενώ δεν σπάνιζε η συλλογή και έκθεση «παράξενων» όντων τόσο πριν όσο και μετά το θάνατό τους. Χαρακτηριστική και πολυμελετημένη η περίπτωση της Sarah Bartmann, της νοτιοαφρικανής γυναίκας που είναι γνωστή και ως Αφροδίτη των «Οττεντότων». Η γυναίκα αυτή λόγω της έντονης στεατοπυγίας της αποτελούσε σπουδαίο θέαμα στο Λονδίνο του 1810, γυμνή μέσα σε κλουβί στο Piccadilly. Μετά το θάνατό της συνέχισε να είναι έκθεμα, καθώς τα γεννητικά της όργανα τεμαχισμένα παρουσιάζονταν ως δείγμα πρωτόγονης σεξουαλικότητας από τον ανατόμο Georges Cuvier στη Βασιλική Ακαδημία Ιατρικής στο Παρίσι, ενώ το Μουσείο του Ανθρώπου (Musée de l'Homme) εξέθετε τον εγκέφαλο και τα γεννητικά της όργανα ως το 1985.⁷

4. Σύγχρονα ζητήματα και εύλογα ερωτήματα

Ποικίλες ομάδες στο παρόν ερίζουν για την ιδιοκτησία ή/και τη διαχείριση των καταλοίπων: αυτόχθονες, φυσικοί επίγονοι, επιστήμονες εντός και εκτός μουσείων, κρατικοί και διακρατικοί φορείς, καλλιτέχνες, συλλέκτες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και σε φαινομενικά ομοιογενή πλαίσια (δυτικό, επιστημονικό) δεν υπάρχει πάντα ταυτότητα απόψεων ως προς τη διαχείριση του υλικού αυτού. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, παρατηρείται αυξανόμενη τάση επιστροφής των λειψάνων στους τόπους προέλευσής τους, παρότι διευθυντές μεγάλων μουσείων τάσσονται αρνητικά σε μια τέτοια προοπτική.⁸ Προφανώς συγκρουσιακές τοποθετήσεις υπάρχουν και στις κοινότητες των αυτοχθόνων, ένα θέμα που αποτελεί ξεχωριστό και πολύ ενδιαφέρον αντικείμενο έρευνας, καθώς φωτίζει πολιτικές του παρόντος ως προς την ανάδειξη ηγετικών

5. Ίσως τα πρωιμότερα δείγματα ανατομικών πινάκων είναι οι πίνακες που εκτίθενται στο Μουσείο Hunterian στο Βασιλικό Κολλέγιο Χειρουργών στο Λονδίνο. Χρονολογούνται το 1640 και καθένας από τους πίνακες παρουσιάζει ένα διαφορετικό τμήμα του ανθρώπινου σώματος (νευρικό σύστημα, αρτηρίες, πνεύμονες και σικώτι, φλέβες) (Alberti et al. 2009, σ.143).

6. Ομιλία που παρουσιάστηκε το 1875 στο Royal Institution of Great Britain και εμφανίστηκε σε έντυπη μορφή με τίτλο *The Evolution of Culture and other essays* (1906), on-line η έκδοση του 1906 σε ψηφιοποιημένη μορφή στη διεύθυνση: <http://www.archive.org/stream/evolutioncult01pittgsoog#page/n4/mode/2up> (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

7. Για την περίπτωση αυτή έχουν γραφτεί πολλές μελέτες. Βλ. ενδεικτικά Bredekamp, J., "The Politics of Human Remains. The case of Sarah Bartmann" στο: Lohman και Goodnow 2006. Επίσης το 1998 η Zola Maseko γύρισε ταινία 53 λεπτών με τίτλο *The Life and Times of Sara Baartman* χρησιμοποιώντας σχέδια της εποχής, κόμικ, σεντεντέζιες με ιστορικούς και ανθρωπολόγους, νομικά έγγραφα.

8. Βλ. Jenkins 2011 σχετικά με το θέμα των συγκρουόμενων απόψεων μεταξύ διευθυντών των μεγάλων βρετανικών μουσείων και των πιο νέων επιμελητών και επαγγελματιών του χώρου στη Βρετανία. Η συγγραφέας υποστηρίζει ότι η διαμάχη αφορά κατά κύριο λόγο στη διεκδίκηση της αυθεντίας περί τα πολιτιστικά και πολύ λιγότερα στο ίδιο το υλικό.

μορφών, τη διεκδίκηση εδαφών, τη διαμόρφωση προγονικών προτύπων αλλά και τη διατύπωση ποικίλων διαφορετικών αφηγήσεων της αποικιοκρατίας.

Μέχρι τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 2000, η βιβλιογραφία αλλά και οι νομοθετικές ρυθμίσεις επικεντρώνονταν στο θέμα του επαναπατρισμού των καταλοίπων (*repatriation*) σε φυλές αυτοχθόνων του Καναδά, της Αυστραλίας και της Νέας Ζηλανδίας κυρίως αλλά και της εκ νέου ταφής τους (*reburial*).⁹ Ο διάλογος μεταξύ των ενδιαφερόμενων μερών εξέθεσε τον κορμό της επιχειρηματολογίας:

α) Οι *αυτόχθονες* διεκδικούν την επιστροφή των καταλοίπων και την εσσεϊ ένταξή τους στον κόσμο των νεκρών, των θεών, του δέους και του άρρητου, επομένως της διατήρησης της απόστασης μεταξύ ζωντανού και νεκρού (σεβασμός προς την ησυχία των νεκρών). Οι νεκροί, στην περίπτωση αυτή, λειτουργούν συνεκτικά και συμβολικά για τη ζωή της κοινότητας μέσω της τελετουργίας της ταφής τους.

β) Η *επιστημονική κοινότητα*, σε γενικές γραμμές, επιχειρηματολογεί υπέρ της παραμονής των καταλοίπων στις συλλογές και τα μουσεία, στον κόσμο των ανθρώπων και του ορθού λόγου υποστηρίζοντας τη σημασία της έρευνας για το παρελθόν αλλά και για τη βελτίωση του παρόντος και του μέλλοντος. Θίγει την έννοια της «ιατρικής κληρονομιάς» (*medical heritage*)¹⁰ και επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στα εξής πεδία:¹¹

- Ανθρώπινη εξέλιξη και προσαρμογή (τομείς γενετικής και βιολογίας)
- Σχέσεις πληθυσμών διαμέσου γενετικής και μορφολογίας
- Δημογραφία και υγεία στο παρελθόν
- Διατροφικές συνήθειες και καθημερινή ζωή στο παρελθόν
- Αρρώστια και αιτίες θανάτου
- Ιστορία της ασθένειας και της ιατρικής

9. Μια από τις πρώτες περιπτώσεις εκ νέου ταφής ανθρώπινων καταλοίπων παρουσίασε το περιοδικό *Museums Journal* (Μάρτιος 1993). Συνέβη το 1985 και αφορούσε στην επιστροφή υλικού από το Μουσείο της Βικτώρια στην Αυστραλία σε 38 φυλές αυτοχθόνων του κρατιδίου της Βικτώρια, όπου και τάφηκε με τελετουργικό τρόπο από εκπροσώπους των φυλετικών ομάδων.

10. Brajer 2010. Το σημείωμα της συγγραφέως αναφέρεται σε συνάντηση της υποεπιτροπής του Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων για τη Συντήρηση, η οποία έγινε στην Κοπεγχάγη το 2010. Στη συζήτηση μεταξύ φορέων τέθηκε το θέμα του σεβασμού της «ιατρικής κληρονομιάς» έναντι της «καλλιτεχνικής». Το σημείο αυτό είναι ενδιαφέρον γιατί μας καλεί, πιστεύω, να εξετάσουμε εκ νέου την ευρύτητα και τη σημασία του όρου «πολιτιστική κληρονομιά» σε σχέση με το περιεχόμενό του.

11. *Guidance for the Care of Human Remains in Museums* (βλ. Πάρτημα και βιβλιογραφία)

- Ταφικές συνήθειες,πίστεις και αντιλήψεις
- Ποικιλομορφία των πολιτιστικών πρακτικών όπου χρησιμοποιείται το ανθρώπινο σώμα.

Σύμφωνα με το Δίκτυο Μουσείων Ασίας και Ευρώπης (ASEMUS) από το 1990 έως σήμερα έχουν επιστραφεί στην Αυστραλία, η οποία σημειωτέο έχει αναπτύξει ιδιαίτερα έντονη δράση σε αυτόν τον τομέα, χίλια περίπου δείγματα ανθρώπινων καταλοίπων.¹² Εντούτοις, παραμένει ακόμη μεγάλος όγκος υλικού στα μουσεία της Δύσης. Στο πλαίσιο λοιπόν των πολιτικών επαναπατρισμού που ασκούνται, τέθηκαν από το 2000 κι έπειτα σημαντικά ερωτήματα ως προς τα κατάλοιπα που παραμένουν στα μουσεία της Δύσης. Το κείμενο ζητήμα του αν πρέπει να εκθέτουμε ή όχι τους νεκρούς σε δημόσια θέα προκαλεί μεγάλη αναταραχή. Από την εποχή που τα γεννητικά όργανα και ο εγκέφαλος της Sarah Bartmann παρουσιάζονταν στο παρισινό Μουσείο του Ανθρώπου μέχρι σήμερα που νεκρά σώματα σε διάφορες στάσεις εκτίθενται στις μεγάλες βεληνεϊκές εκθέσεις του «νεο-ανατόμου» Gunther von Hagens, *Body Worlds*,¹³ το θέμα των ορίων του επιμελητή τίθεται όλο και περισσότερο. Αν στις προηγούμενες δεκαετίες ήταν πιο καυτά τα ζητήματα επαναπατρισμού σήμερα που αρχαία κρανία ανακατασκευάζονται ως πρόσωπα και εκτίθενται προκαλώντας την ακαδημαϊκή αρχαιολογία και τη σύγχρονη ανθρωπολογία με την αύρα αυθεντικότητας και βεβαιότητας που υπονοούν,¹⁴ το θέμα της παρουσίας σκελετικού και άλλου υλικού στις μουσειακές εκθέσεις διχάζει τους

12. ASEMUS, 15.8.2011

13. Οι εκθέσεις του Gunther von Hagens με τίτλο *Body Worlds: The Anatomical Exhibition of Real Human Bodies* υπήρξαν πρόδρομοι ανάλογων εκθέσεων διαφόρων εταιρειών και φορέων. Εκείνες οι πρώτες εκθέσεις που περιόδευσαν στις μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και προσέλκυσαν εκατομμύρια επισκέπτες εξέθεταν νεκρά σώματα ταρχειμμένα με σιλικόνη σε ποικίλες στάσεις καθημερινής ζωής αλλά και τμήματα σωμάτων σε φθορά (π.χ. πνεύμονες καπνιστή). Παρά τις αντιδράσεις της διεθνούς κοινότητας και τις κατηγορίες ότι οι εκθέσεις παρουσιάζουν δολοφονημένους κινέζους, ο «ιατρικός καλλιτέχνης» von Hagens ισχυρίζεται πως η προέλευσή τους είναι απολύτως νόμιμη καθώς προέρχονται από δωρεές σε συναφές ίδρυμα δωρεάς οργάνων με έδρα τη Χαϊδελβέργη (*Institute for Plastication's Body Donation Program*) (βλ. σχετικά Hagens Von 2006. Επίσης Kupperts 2011, κεφάλαιο I).

14. Για παράδειγμα, ανακατασκευές προσώπων όπως η δική της Μύρτιδα, προσώπων των Ανθρώπων των Βάλτων (κορτίσι του Yde), του Ανθρώπου της Tautavel, του «Ευρωπαίου», η ψηφιακή ανακατασκευή μέρειας από τα Ανεμόσπηλια κλπ. Κύριος υπεύθυνος για αυτές και άλλες ανακατασκευές προσώπων (εκτός από τη Μύρτιδα) είναι ο Richard Neave, «ιατρικός καλλιτέχνης» βλ. σχετικά Prag and Neave 1997. Πρόσφατα επικείμενη με τη ομάδα του τη δημιουργία του προσώπου του Ιησού με βάση κρανίο από το Ισραήλ.

τιλήψεις
πρακτικών όπο
ύμα.

ν Ασίας και Ευ
σήμερα έχουν
ορία σημειωτέο
ση σε αυτόν το
ώπιων καταλο
μεγάλος όγκο
πλαίσιο λοιπό
ασκούνται, τέ
κικά ερωτήματ
ουν στα μουσει
πρέπει να εκθέ
α θέα προκαλε
ου τα γεννητικ
irtmann παρου
του Ανθρώπου
διάφορες στά
εικούς εκθέσει
Hagens, *Body*
ιμελητή τίθετα
όμενες δεκαε
αναπατρισμού
σκευάζονται ω
ας την ακαδη
ανθρωπολογία
βαιότητας ποι
σκελετικού κα
εις διχάζει του

είτλο *Body World*
odies υπήρξαν πρό
ρειών και φορέω
αν στις μεγάλες πό
μύρια επισκέπτε
λικόνη σε ποικίλε
ματα σωμάτων σ
ς αντιδράσεις τη
οι εκθέσεις παρον
οικός καλλιτέχνης
ους είναι απολύτω
ε συναφές ίδρυμ
Institute for Plast
ετικά Hagens Vo

ν όπως η δική μο
άλτων (κορίτσι το
υπαίου», η ψηφιακ
κλπ. Κύριος υπεύ
προσώπων (εκτό
οικός καλλιτέχνης
επιχείρησε με τη
ου Ιησού με βάση

ειδικούς. Ενδεικτικά, παρουσιάζουμε σχετικά ερωτήματα και προβληματισμούς:

- Σε ποιόν ανήκουν οι νεκροί; Ποιά είναι τα όρια μεταξύ αρχαίου και σύγχρονου; Πώς το ορίζουν οι ποικίλες εθνικές νομοθεσίες;¹⁵
- Πρέπει να εκτίθενται τα κατάλοιπα, αν οι φυσικοί/πολιτιστικοί επίγονοι δεν το επιθυμούν (κυρίως αφορά σε ομάδες αυτοχθόνων); Και πώς μπορεί να τεκμηριωθεί νομικά και ηθικά η παροχή *συναίνεσης* από το ίδιο το άτομο πριν το θάνατο ή στη συνέχεια από πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός του, τα οποία νομιμοποιούνται να δώσουν τη συγκατάθεσή τους για την έκθεση του νεκρού σε δημόσιο χώρο;¹⁶
- Πρέπει να καλύπτονται τα σώματα; Πρόσφατα στο Μουσείο του Μάντσεστερ κάλυψαν τρεις μούμιες με σεντόνια, όμως το κοινό αντέδρασε και οι μούμιες ξεσκεπάστηκαν.¹⁷
- Πρέπει πριν από κάθε απόπειρα έκθεσης νεκρών σωμάτων να γίνεται δημόσιος διάλογος και να ερωτώνται οι κοινωνικές ομάδες που αντιδρούν στην έκθεση των καταλοίπων; (στη Βρετανία, πιέσεις από την παγανιστική ομάδα *Honouring the Ancient Dead* (HAD) οδήγησαν το Μουσείο του Μάντσεστερ να αποσειρεί από τη δημόσια θέα το κρανίο ενός Ανθρώπου των Βάλτων που είχε βρεθεί στην περιοχή πενήντα χρόνια πριν)
- Πόση τεκμηρίωση ανάλογων εκθεμάτων είναι αρκετή ώστε να δημιουργηθεί το «σωστό» πολιτιστικό υπόβαθρο και πλαίσιο;
- Ποιά είναι τα όρια της ανακατασκευής όταν τα στοιχεία για το νεκρό (αρχαιολογικό εύρημα) είναι ελλιπή; Ποιά η έννοια της «ιατροδικαστικής τέχνης» που αναφέρεται σε ανακατασκευές προσώπων και ποιοί εντέλλονται να την ασκούν; Αρκεί η ικανότητα στη γλυπτική να καλύψει τη δημιουργία ενός προσώπου με μισοσβησμένα τα ίχνη του χρόνου και με τις επακόλουθες αυθαιρεσίες; Ποιός είναι ο στόχος σε αυτήν την περίπτωση;
- Πρέπει να υποκύπτουν οι επιμελητές στην ηδονοβλεπτική ανάγκη του κοινού ή στην υστεροφημία των δωτών; Έχει διαπιστωθεί ότι τέτοιες εκθέσεις συχνά αρέσουν και έχουν υψηλή επισκεψιμότητα, παρότι εκφράζονται συχνά φόβοι για το αντίθετο. Είναι το θέαμα ικανός λόγος για

την έκθεση νεκρών ανθρώπων και υπό ποιές προϋποθέσεις;

- Πώς πρέπει να διαμορφώσει το μουσείο τους εκθεσιακούς του χώρους ώστε να μην αναγκάζονται να βλέπουν τέτοιου είδους εκθέματα όσοι δεν το επιθυμούν; (Τζώρτζη 2009)
- Πώς το κέρδος συνάδει με τη διακριτικότητα απέναντι στην επιθυμία του νεκρού αλλά και απέναντι στην ιστορική μας ευθύνη;
- Σε επίπεδο πολιτισμικής κριτικής πώς αντιλαμβάνομαστε τον επιστημονικό/ιατρικό λόγο μέσω εκθέσεων όπως οι *Body Worlds*; Πώς προωθούνται έννοιες διαφάνειας και αυθεντικότητας, πώς συνάδει η ουδέτερη και καθαρμένη εικόνα του νεκρού σώματος με την έννοια του θανάτου; Πώς τελικά λειτουργεί η οπτικοποίηση του θανάτου, η μετατροπή του εσωτέρου σώματος σε πεδίο του ορατού;¹⁸

Όσοι είναι υπέρ της έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων στα μουσεία υποστηρίζουν ότι:

α) τέτοιες εκθέσεις μάς εξοικειώνουν με το θάνατο, δεδομένου οι δυτικές κοινωνίες τον απωθούν από την καθημερινότητα

β) έχουν εκπαιδευτικό χαρακτήρα ως προς θέματα ανατομίας και ιατρικής και προσφέρουν υπηρεσίες στην υγεία και τη μακροζωία των ανθρώπων στο παρόν.

Όσοι είναι κατά της έκθεσης ανθρώπινων καταλοίπων στα μουσεία υποστηρίζουν ότι τέτοιες εκθέσεις αντιμετωπίζουν τους ανθρώπους ως δεδομένα και το θάνατο ως αντικείμενο, ως φετίχ. Δεν μας εξοικειώνουν με το θάνατο γιατί τον παρουσιάζουν με θεαματικό, δραματικό και γκροτέσκο τρόπο ενώ εξαφανίζουν τις μυρωδιές, το λίπος και τη σάρκα, τα υγρά, τη θλίψη, την αίσθηση απώλειας, όλα τα φυσικά και ψυχικά παρεπόμενα ενός θανάτου. Σε ένα άλλο επίπεδο, αμφισβητούν τα επιχειρήματα περί συναίνεσης τονίζοντας ότι τα σχετικά νομοθετικά κείμενα, και ειδικότερα ο Νόμος για τον Ανθρώπινο Ιστό, μιλούν για «σωστή ενημέρωση» των ενδιαφερομένων, προκειμένου να δώσει κανείς τη συγκατάθεσή του, ώστε να χρησιμοποιηθεί το σώμα του μετά θάνατον.

Συζητήσεις και εντάσεις προέκυψαν από τις διαπιστώσεις αυτές, συνέδρια πραγματοποιήθηκαν και απόψεις εκφράστηκαν, κυρίως στις χώρες του αγγλοσαξονικού κόσμου.¹⁹

Μια άλλη παράμετρος, λιγότερο ακαδημαϊκή αλλά με ισχυρή επίδραση στα τεκταινόμενα, είναι η

15. Στην Ελλάδα δεν υπάρχει ειδική νομοθετική μέριμνα για τα ανθρώπινα κατάλοιπα. Εμπίπτουν στο πλαίσιο του Νόμου 3028/2002 σύμφωνα με τον οποίο όριο της αρχαιότητας για τα κινητά ευρήματα θεωρείται το 1453.

16. Human Tissue Act 2004

17. Βλ. Harris 2010

18. Βλ. σχετικά Kuppers 2011, κεφ. I.

19. *Human Remains and Museum Practice*: Διεθνές Συνέδριο στο Μουσείο του Λονδίνου (2004). Για τα πρακτικά βλ. Lohman και Goodnow, 2006.

ύπαρξη ομάδων πίεσης στο εσωτερικό των ίδιων των χωρών με ανάλογες συλλογές. Οι θρησκευτικές και νεο-παγανιστικές ομάδες της Βρετανίας, όπως η οργάνωση *Honouring the Ancient Dead*, η οποία επιδιώκει την εκ νέου ταφή αρχαίων καταλοίπων που ανασκάφηκαν στο σύμπλεγμα των βρετανικών νήσων,²⁰ αλλά και δρυϊδικές οργανώσεις που καταφεύγουν σε δικαστικούς αγώνες για κατάλοιπα κοντά σε μνημεία που συνδέονται παραδοσιακά με την λατρεία των Κελτών και τους Δρυΐδες (π.χ. Stonehenge, στην κοιλάδα του Salisbury)²¹ εμφανίζονται στον αγγλικό τύπο.

5. Εν είδει επιλόγου...

ας παρατηρήσουμε τις ακόλουθες φωτογραφίες:

ΕΙΚ. 1 ΕΡΓΟ ΤΕΧΝΗΣ Andres Serrano, *The Morgue*²² (*Jane Doe Killed by Police*) Φωτογραφία 1992.

ΕΙΚ. 2 ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΕΥΡΗΜΑ Ο άνθρωπος του Tollund²³ Κρανίο Ανθρώπου των Βάλτων διατηρημένο χωρίς παρεμβάσεις Δανία, Μουσείο Silkeborg 400 π.χ.

Tollundmanden og Ellingpigen

SILKEBORG MUSEUM

- Τι ερωτήσεις θα μπορούσαμε να τους κάνουμε (προς το παρόν χωρίς όνομα και λοιπά στοιχεία τεκμηρίωσης);

20. Για τον ιδρυτικό σκοπό και τους στόχους της οργάνωσης βλ. <http://www.honour.org.uk/node/5#aims> (τελευταία επίσκεψη 22.1.2012)

21. BBC News Wiltshire, 23.8.2011

- Ποιος/ποια είσαι;
- Πού έζησες;
- Πότε έζησες;
- Πώς πέθανες; (αίτια θανάτου αν είναι γνωστά);
- Ποιος σε βρήκε; Για ποιο σκοπό;
- Τι είδους αντικείμενο συγκροτείς;
- Ποιος σε απεικόνισε στη φωτογραφία; Για ποιό σκοπό;

- Πώς ανάλογα με τις απαντήσεις θα κατατάσσαμε τα «αντικείμενα» αυτά; Είναι καταρχήν αντικείμενα; Τι καθορίζει έναν τέτοιο χαρακτηρισμό; Είναι άνθρωποι ή δεδομένα; (Τζώρτζη 2009). Καθώς επηρεάζεται η μουσειακή πράξη ανάλογα;
- Πώς θα αντιδρούσαμε εμείς ως θεατές (και αναγνώστες του παρόντος άρθρου) αν ξέραμε τον τρόπο με τον οποίο κατατάσσονται; Αν, με άλλα λόγια, αποτελούν αρχαιολογικά εκθέματα, αν ανήκουν στις συλλογές ενός μουσείου φυσικής ιστορίας, αν προέρχονται από νεκροτομείο, αν είναι αντικείμενα τέχνης, αν είναι προϊόντα ανακατασκευής προσώπου; Θα επηρέαζε η γνώση μας για αυτά τις αντιλήψεις μας ως προς τη διαχείριση αλλά και την εικαστική τους χρήση; Θα ήταν πιο εύκολο ή πιο δύσκολο να τα δούμε σε προθήκη σε αποθήκες και σε επιστημονικά άρθρα;

Αυτά τα απλοϊκά εν πολλοίς ερωτήματα θέτουν ζητήματα ηθικής στάσης αλλά και συλλεκτικής/ερμηνευτικής πολιτικής, απέναντι στα οποία τα μουσεία σήμερα στέκονται με αμηχανία. Αναμφίβολα είναι ένα πεδίο μελέτης που μόλις έχει αρχίσει επί της ουσίας να αποκτά, όχι μόνο θέση στη μουσειακή πρακτική αλλά και ακαδημαϊκό χαρακτήρα.

22. http://www.artnet.com/usernet/awc/awc_workdetail.asp?aid=424202827&gid=424202827&cid=118026&wid=42511169&page=1 (τελευταία επίσκεψη 21.2.2012)

23. <http://www.google.gr/search?q=Tollund+man&hl=el&client=firefox-a&hs=jls&rls=org.mozilla:en-US:official&prmd=imvns&tbn=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ei=YLFDT-TiIdPI8QOD9jijCA&ved=0CDIQsAQ&biw=1016&bih=485> (τελευταία επίσκεψη 21.2.2012)

Κείμενα σε ιστοσελίδες

1. Βιβλία, άρθρα και δημοσιεύματα στον τύπο

ASEMIUS, (15.8.2011): "EU museums face calls to return human remains" on line στη διεύθυνση <http://asemus.museum/news/eu-museums-face-calls-to-return-human-remains/> (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

BBC News Wiltshire, (23.8.2011): "King Arthur Pendragon loses human remains legal battle", on-line στη διεύθυνση: <http://www.bbc.co.uk/news/uk-england-wiltshire-14630468> (τελευταία επίσκεψη 22.1.2012)

Brajer, I. (22.4.2010): "Human Remains in Museums" on-line στη διεύθυνση <http://www.icom-cc.org/forums/viewtopic.php?f=24&t=149> (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

Darwin, C. (1859): On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life on-line στη διεύθυνση <http://www.talkorigins.org/faqs/origin.html> (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

Hagens Von, G. (2006): "Body Worlds. The anatomical exhibitions of real human bodies. Briefing on wrongful allegations and reports by Media on BODY WORLDS exhibitions" on line στη διεύθυνση http://www.bodyworlds.com/Downloads/Briefing_Donors_210406.pdf (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012).

Harris, S. (1.11.2010): "Hide your mummies! Museum displays of human remains are covered up for fear of offending pagans", Mailonline, on line στη διεύθυνση <http://www.dailymail.co.uk/news/article-1323443/Museum-displays-human-remains-covered-fear-offending-pagans.html> (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

2. Νομοθεσία και διεθνείς συμβάσεις

1970: *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property* on line στη διεύθυνση http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13039&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

1972: *Convention Concerning the Protection of World Natural and Cultural Heritage* on line στη διεύθυνση <http://whc.unesco.org/en/convention-text/> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

1995: *UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects* <http://www.unidroit.org/>

[org/on line στη διεύθυνση english/conventions/1995culturalproperty/main.htm](http://www.unidroit.org/on_line/stolen_illegally_exported_cultural_objects/english/conventions/1995culturalproperty/main.htm) (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

2001: *UNESCO Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage* on line στη διεύθυνση <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001260/126065e.pdf> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

Department of Culture, Media and Sport (DCMS), "Guidance for the Care of Human Remains in Museums" (Οδηγίες για την Φροντίδα των Ανθρώπινων Κατάλοιπων στα Μουσεία) on-line στη διεύθυνση http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.culture.gov.uk/reference_library/publications/3720.aspx (τελευταία επίσκεψη 24.1.2012)

Guidance for Best Practice for Treatment of Human Remains excavated from Christian Burial Grounds in England (Οδηγίες για την Καλή Πρακτική Διαχείρισης των Ανθρώπινων Καταλοίπων που προέρχονται από ανασκαφές Χριστιανικών Νεκροταφείων της Αγγλίας) on line στη διεύθυνση <http://www.english-heritage.org.uk/publications/human-remains-excavated-from-christian-burial-grounds-in-england/16602human-remains1.pdf>

Human Tissue Act 2004 (Νόμος για τον Ανθρώπινο Ιστό): [ukpga_20040030_en.pdf](http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/30/contents) on line στη διεύθυνση <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/30/contents> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

Native American Graves Protection and Repatriation Act, NAGPRA (Νόμος για την Προστασία και τον Επαναπατρισμό αντικειμένων από τάφους αυτοχθόνων στην Αμερική) on line στη διεύθυνση http://www.nps.gov/nagpra/mandates/25usc3001e_tseq.htm (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

The Report of the Working Group on Human Remains (Αναφορά της Ομάδας Εργασίας για τα Ανθρώπινα Κατάλοιπα) on line στη διεύθυνση http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.culture.gov.uk/reference_library/publications/4553.aspx (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

3. Κώδικες Δεοντολογίας για τα Μουσεία

ICOM, Κώδικας Δεοντολογίας Διεθνούς Συμβουλίου Μουσείων on line στη διεύθυνση <http://icom.museum/qui-sommes-nous/la-vision/code-de-deontologie//L/2.html%29.html> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

Museums Association (Βρετανία), Κώδικας Δεοντο-

λογίας για τα Μουσεία, on line στη διεύθυνση <http://www.museumsassociation.org/ethics/I0948> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012):

American Association of Museums, Κώδικας Δεοντολογίας, on line στη διεύθυνση <http://aamus.org/museumresources/ethics/upload/Code-of-Ethics-for-Museums.pdf> (τελευταία επίσκεψη 25.1.2012)

Μια παλιά και μία τρέχουσα έκθεση με ανθρώπινα κατάλοιπα

Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης «Ελευθέρα. Πόλι Ακρόπολη, Νεκρόπολη» (1.12.2004-1.9.2005) on line στη διεύθυνση <http://www.cycladic.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=resource&cresrc=91&cnode=76&clang=0> (τελευταία επίσκεψη: 25.1.2012)

Μουσείο Εθνολογίας της Βιέννης «NAGA People Jewelry and ashes» (1.2.2012-11.6.2012) <http://events.wien.info/en/2ot/naga-people-jewelry-and-ashes/> ■

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2006): *Βεβηλώσεις*, Αθήνα, Εκδόσεις Άγρα
- Bruno, G. (2011): *Περί μαγείας*, Αθήνα, Εξάντας-Νήματα
- Έκο, Ο. (1992): *Τέχνη και Κάλλος στην Αισθητική του Μεσαίωνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Γνώση
- Freeland, C. (2001): *Μα είναι αυτό τέχνη*; Αθήνα, Πλέθρον (ειδικά το κεφάλαιο I «Το αίμα και το ωραίο», 15-33)
- Κούρτοβικ, Δ. (2000): *Η νοσταλγία των δράκων*, Αθήνα, Εστία.
- Ρηγοπούλου, Π. (2003): *Από την ικεσία στην απειλή*, Αθήνα, Πλέθρον
- Τζώρτζη, Κ. (2009): «Ανθρώπινα κατάλοιπα ως μουσειακά εκθέματα. Νέες τάσεις στην εκθεσιακή πρακτική και επικοινωνιακή πολιτική», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχος 117, on-line στη διεύθυνση <http://www.archaiologia.gr/wp-content/uploads/2011/07/117-10.pdf> (τελευταία επίσκεψη 25.3.2012)

Ξενόγλωσση

- Alberti, S., Drew, R., Bietkowski, P. et al., (2009): "Should we display the dead?", *Museum and Society*, Nov. 2009.7 (3)
- Asma, S.T. (2001): *Stuffed animals and pickled heads: The culture and Evolution of Natural History Museums*, Οξφόρδη, Oxford University Press
- Bennett, T. (1995): *The Birth of the Museum*, Λονδίνο, Routledge.
- Cassman, V., Odegaard, N., Powell, J.F. (2007): *Human Remains. Guide for Museums and Academic Institutions*, AltaMira Press
- Hooper-Greenhill, E. (1992): *The Shaping of Knowledge*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge
- Jenkins, T. (2011): *Contesting Human Remains in Museum Collections. The crisis of cultural authority*, Λονδίνο, Routledge.
- Kuppers, P. (2007): *The Scar of Visibility. Medical Performances and Contemporary Art*, Μινεσότα και Λονδίνο, University of Minnesota Press
- Lohman, J., and Goodnow, K., επιμ., (2006): *Human Remains and Museum Practice*, Λονδίνο, UNESCO and the Museum of London.
- Museums Journal*, (1993): "Reburying Human Remains. Making amends for past wrongs" Μάρτιος, Ένωση Βρετανικών Μουσείων (Museums Association)
- Musgrave, J.H., Neave, R.A.H., Prag, A.J.N.W., Sakellarakis E. & Sakellarakis, J.A. (1994): "The Priest and Priestess from Archanes-Anemospilia: Reconstructing Minoan Faces", *The Annual of the British School of Athens*, British School of Athens, 89-100
- Prag, J and Neave, R. (1997): *Making Faces. Using Forensic and Archaeological Evidence*, Τέξας, Texas A and M University Press
- Sanders, K. (2009): *Bodies in the Bog and the Archaeological Imagination*, Σικάγο, The University of Chicago Press